

PRIESTOROVÉ ASPEKTY VÝVOJA OSÍDLENIA NOVEJ BANE A ŽARNOVICE V KONTEXTE PRÍRODNÝCH A SOCIOEKONOMICKÝCH PODMIENOK

Spatial aspects of settlement development of Nová Baňa and Žarnovica in the context of natural and socioeconomic conditions

LUCIA PETRIKOVIČOVÁ

KATARÍNA VILINOVÁ

Katedra geografie a regionálneho rozvoja | *Department of Geography and Regional Development*
Fakulta prírodných vied | *Faculty of Natural Sciences*
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre | *Constantine the Philosopher University in Nitra*
✉ *Tr. A. Hlinku 1, 949 74 Nitra, Slovak Republic*
E-mail: lpetrikovicova@ukf.sk, kvilinova@ukf.sk

Anotácia

Disperzné osídlenie akým študované územie v Novobanskej štálovej oblasti je, predstavuje autonómny prejav socioekonomickej aktivity, podmienenej špecifickými prírodnými a historickými podmienkami. Štále sú sídelnou formou, ktoré vznikali prevažne postupným stavaním na rozdelených rodových pozemkoch a mnohé z nich i dnes nesú spoločné rodové meno. Cieľom príspevku je analýza priestorových aspektov rozmiestnenia obyvateľstva práve v kontexte prírodných a socioekonomických podmienok územia s touto špecifickou formou osídlenia. Zložitost' výskumu vývoja krajiny vyžaduje aplikáciu a kombináciu viacerých vedeckých prístupov, koncepcií, metód a techník. Metodická báza príspevku preto vychádza z viacerých empirických štúdií analyzovaných z hľadiska v nich aplikovanej metodiky výskumu. Súčasťou vstupných analýz je historicko-geografická analýza rozptýlených sídiel, ako aj samostatná rekognoskácia terénu. Dnes štálove osídlenie okrem svojej pôvodnej a základnej poľnohospodárskej funkcie plní aj ubytovacia a rekreačnú funkciu pre značný počet obyvateľstva pracujúceho mimo štálov.

Kľúčové slová

novobanská štálová oblasť, disperzné osídlenie, Nová Baňa, Žarnovica

Annotation

The dispersed settlement, as the studied area in the Novobanská Štálová area is, represents an autonomous expression of socioeconomic activity, conditioned by specific natural, and historical conditions. Štál is a habitable form, which was created mostly by gradual building on divided family lands, and many of them even today still share a common family name. The aim of the paper is to analyze spatial aspects of population distribution precisely in the context of natural and socioeconomic conditions of the territory with this specific form of settlement. The complexity of landscape development research requires the application and combination of multiple scientific approaches, concepts, methods, and techniques. Therefore, the methodological basis of the paper is based on several empirical studies analyzed in terms of the applied research methodology. The input analyzes include historical-geographical analysis of dispersed settlements, as well as field research. Today, the dispersed settlement, in addition to its original and basic agricultural function, also fulfills an accommodation and recreational function for a large number of the population working outside the dispersed settlements.

Key words

novobanská štálová area, dispersed settlement, Nová Baňa, Žarnovica

JEL classification: O180, R230

1. Úvod

Termín „štále“ spája Stránska in Šuhajdová a i. (2013) s obdobím prisťahovalectva nemeckého obyvateľstva na stredné Slovensko, v období rozvoja baníctva v 14. storočí. Nemeckí prisťahovalci svoje chotárne, sezónne sídla

nazývali „stande“ a aj slovenské „štále“ boli spočiatku iba sezónnym osídlením, s obydliami a hospodárskymi budovami, ktoré slúžili na letné, ale aj zimné ustajnenie dobytku a náradia. V prípade Novej Bane a Žarnovice sa však už v druhej polovici 14. storočia väčšina týchto sezónnych sídel mení na trvalé sídla.

Naše záujmové územie patrí k špecifickému typu osídlenia tzv. „disperzné osídlenie.“ Rozptýlené osídlenie reprezentuje skupiny obytných a hospodárskych budov od obcí viac, alebo menej vzdialených, často i niekoľko kilometrov a obývaných jednou, prípadne viacerými roľníckymi rodinami. Jednotlivé objekty ležia v bezprostrednej blízkosti alebo uprostred obrábaných polí a lúk. Štále môžeme chápať ako rozptýlené sídelné jednotky na katastrálnych územiach obcí mimo ich kompaktného osídlenia, alebo ako samostatné priestorové celky viac menej od seba vzdialené s vlastným pomenovaním s rozličnými regionálnymi názvami: kopanice – Myjava, rale – Orava, lazy – Tisovec – Krupina, štále – Z, S od Novej Bane. Cieľom príspevku je analýza priestorových aspektov rozmiestnenia obyvateľstva práve v kontexte prírodných a socioekonomických podmienok územia s touto špecifickou formou osídlenia. Dôležitá je historicko-geografická charakteristika vývoja územia, príčiny vzniku osídlenia a ich vplyv na krajinu. Tejto téme sa venovali viacerí slovenskí autori (Petrovič, 2005; Hreško & Petrovič & Mišovičová, 2015; Šuhajdová & Hamada, 2011), ako aj zahraniční napr. Bürgi & Turner (2002), Garzia-Ruiza a i. (1996), Goudie (2006).

Vznik osídlenia v oblasti Novej Bane súvisí najmä s troma hlavnými kolonizačnými vlnami – nemeckou, valašskou a kopaničiarskou. Forma kolonizácie na nemeckom práve sa nazýva aj **šoltýska kolonizácia**, podľa lokátora šoltýsa, ktorý dostal povolenie od zemepána získať kolonistov a na určenom mieste odstrániť lesný porast a založiť osadu. Šoltýska kolonizácia mala od polovice 14. storočia menšiu intenzitu a skončila sa koncom 15. storočia, čím sa začínajú zárodky osídlenia v študovanej oblasti. Migrácii obyvateľstva z historického hľadiska sa venovali aj Králik & Lenovský & Pavlíková, (2018), Krogmann & Bilic (2010). Vplyvu fyzickogeografických podmienok na priestorové aspekty osídlenie územia sa venovali aj Kočišová & Kramáreková (2016).

Po nemeckej kolonizácii nasledovali ďalšie kolonizácie, z ktorých najvýznamnejšia bola valašská a kopaničiarska. Fáza dosídľovania Slovenska bola nazývaná **valašskou kolonizáciou**, ktorá sa uplatnila v 14. - 18. storočí. Táto kolonizácia znamenala dosídľovanie horských oblastí severného a stredného Slovenska pastierskym obyvateľstvom (Janšák, 1967). Najväčší rozmach dosiahla táto kolonizácia v 15. a v prvej polovici 16. storočia. Poslednou vlnou kolonizácie územia bola **kopaničiarska kolonizácia**, ktorá uzavrela proces dosídľovania Slovenska cudzím i domácim obyvateľstvom. V oblastiach s rozvinutejšou banskou výrobou, ako to bolo na strednom Slovensku, súviselo kopaničiarske osídľovanie prepojené aj s exploataciou tamojších rudných zdrojov, a najmä s ťažbou dreva a pálením dreveného uhlia pre huty (Šolcová, 2012). Upadáním baníctva (16.-17. storočie), ktoré im zabezpečovalo hlavný príjem, sa väčšina kopaničiarov preorientovala na poľnohospodárstvo. Pastierstvo a spracovanie dreva dopĺňali možnosti ich obživy naďalej.

Osídlenie prebiehajúce v 16. – 20. storočí nadviazalo na kolonizáciu na valašskom práve. Novoobrábaná pôda bola pre veľké vzdialenosti ťažko dostupná z centrálnej obce. Na základe tohto vznikali sezónne sídla, ktoré neskôr prerástli v trvalé sídla, ako to bolo aj v sledovaných obciach (Stránska, 1966). Osídľovanie takéhoto typu možno charakterizovať ako sekundárnu kolonizáciu, t. z. delením rodového majetku osadníkov sústredených sídel (jadier, ktoré vznikli najmä primárnou kolonizáciou) nachádzajúcich sa v horských dolinách (Horváth, 1980). Na štáloch v dôsledku rozrastania sa rodiny, pôvodný dom a hospodársky dvor nestačil. Preto z jedného pôvodného majetku a domu delením vzniklo niekoľko majetkov a domov pri starom dome (Šolcová, 2012; Bieliková & Petrovič, 2016). Tak vznikla skupinová forma osád, nesúca obvykle rodové meno majiteľov.

1.1 Materiál a metódy

Analýza prvkov využitia zeme je tvorená veľkým počtom rôznorodých hmotných prvkov, ktoré tvoria bezprostredný životný priestor a zároveň predstavuje priestor pre realizáciu takmer všetkých socioekonomických aktivít. Tvorí základný analytický materiál pre hodnotenie využitia prírodných zdrojov, pretože na jej základe možno identifikovať plochy hospodárskych aktivít. Z tohoto aspektu hodnotenie zohráva významnú úlohu vo všetkých metodikách krajinného plánovania.

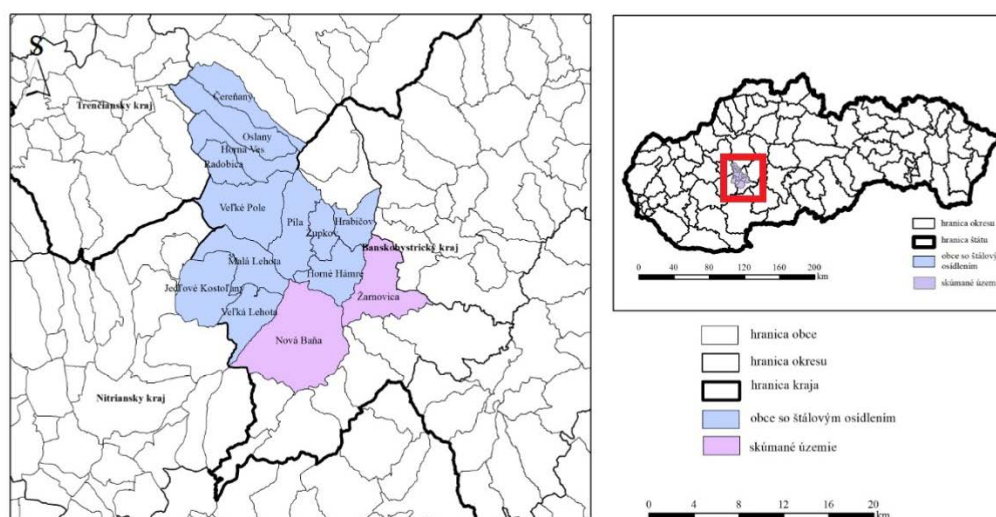
Pri vytárani horského kopaničiarskeho osídlenia mohli pôsobiť aj iné momenty, napr. Presuny obyvateľstva spôsobené vojenskými udalosťami, nedostatok pôdy a pod. V horských oblastiach sa kopaničiarske osídlenie do priľahlých horských dolín, resp. na ich úbočia spravidla uskutočňovalo z jednej centrálnej obce, keď sa tu už vyčerpali možnosti získať v jej bezprostrednom okolí ďalšiu pôdu. Na základe podkladových historických máp a rekognoskácie terénu sme analyzovali priestorové aspekty vývoja štálového osídlenia a rozmiestnenia obyvateľstva mesta Nová Baňa a Žarnovica.

Terénne mapovanie bolo realizované s podporou ortofotosnímkov v mierke 1:5000 z rokov 2017 a základných máp štátneho mapového diela SR v mierke 1:10000 z roku 1993. Tradičné metódy získavania informácií o krajine sú založené na analýze topografických a rôznych tematických máp, leteckých snímkov a na terénnom prieskume. Tieto metódy majú však svoje obmedzenia v dôsledku nižšej presnosti a kvality manuálneho spracovania, preto sme si predbežné mapy opravovali. Súčasťou terénneho výskumu bola tvorba fotodokumentačného materiálu a návšteva vybraných inštitúcií ako napr. MsÚ v Novej Bani a Žarnovici, ÚPSVAR a Sociálna poisťovňa v Žarnovici a farské úrady, kde boli získané potrebné informácie, dáta, mapové podklady, literatúra a pod. Na tvorbu máp sme využili ArcGis 10.1, ktorú využívali pri hodnotení krajiny aj napr. Žoncová & Dubcová (2015).

2. Geografická poloha a vymedzenie územia

Stredoslovenská kopaničiarska oblasť (Novobanská štálová) zaberá plochu 31 373 ha a je v nej začlenených 14 obcí z troch okresov. Najväčšia plocha oblasti pripadá na okres Žarnovica, kam patria dve sledované mestá *Nová Baňa* a *Žarnovica*, ďalej aj Veľké Pole, Píla, Župkov, Hradičovo, Horné Hámre, Malá Lehota a Veľká Lehota. Do Trenčianskeho kraja patrí Radobica, Horná Ves, Oslany, Čereňany a obec Jedľové Kostolany z okresu Zlaté Moravce. Novobanská štálová oblasť leží v pohoriach Vtáčnik, Tribeč a Pohronský Inovec. SZ časť územia sa prekrýva s CHKO Ponitrie, ktoré zasahuje do obce Malá Lehota. Najvyšší bod Novobanskej štálovej oblasti je Vtáčnik (1346 m n. m.), najnižší bod je v povodí Hrona v blízkosti katastrálnej hranice mesta Nová Baňa (206 m n. m.) (obr. 1).

Obr. 1: Novobanská štálová oblasť

Zdroj: Petrikovičová, Viliňová by ArcGis 10.1 (2018)

Nová Baňa leží v nadmorskej výške 221 m, v Slovenskom stredohorí v údolí rieky Hron. Na pravej strane Hrona sa nachádza Pohronský Inovec, Vtáčnik, Kremnické vrchy, na ľavej strane Štiavnické vrchy, Poľana a Javorie. Dominantným pohorím tejto oblasti je Pohronský Inovec (901 m n.m.), na juhozápade je ohraničený zlatomoraveckým výbežkom Podunajskej nížiny (Melek, 1957). Pozdĺž juhovýchodnej časti záujmového územia sa vlieva Novobanský potok spolu s Kýzovým a Starohutským potokom do rieky Hron (ŠGÚDŠ, 2018). Významná je aj vodná nádrž Tajch, ktorá bola postavená severne od mesta v roku 1792-1794 a slúžila na banské účely. V súčasnosti sa využíva na rekreáciu (Konečná & Medved', 2004).

V okolitej sídelnej štruktúre existujú menšie až stredne veľké vidiecke obce, ktoré sú združené v mikroregióne Nová Baňa (Mesto Nová Baňa, 2018). Mesto malo 7051 obyvateľov (k 31.12.2018), z toho 1005 obyvateľov prihlásených k trvalému pobytu na Štáloch, čo ho predurčuje k zaradeniu k menším mestským sídlam (ŠÚ SR, 2018). V rámci morfogenetického typu sa mesto zaraďuje ku reťazovej kolonizačnej dedine (Fekete, 1947). Jej charakteristickým znakom je vznik na niekdajšom lesnom území a záhumenicový systém oráčiny je spojený s voľným radovým pôdorysom. Takýto pôdorys dediny má obvykle dva rady domov, ktoré sa tiahnu v údolí po oboch stranách potoka. Nová Baňa sa rozprestiera na rozlohe 6126 ha a jeho hustota zaľudnenia bola 119,85 obyv./km² v roku 2018 (ŠÚ SR, 2018). V meste prevažuje slovenská národnosť (99, 15%). Zvyšok tvoria obyvatelia ukrajinskej (0,45%), českej (0,17%), ruskej (0,04), maďarskej (0,02%) a vietnamskej národnosti (0,01%). Nachádza sa na hlavnom cestnom ťahu R1 Trnava – Banská Bystrica. Ďalším dopravným spojením je železničná trať č. 150 Zvolen – Nové Zámky a pravidelné diaľkové a prímestské autobusové spoje (Mesto Nová

Baňa, 2018). Vzdialenosť od okresného mesta Žarnovica je 15 km, v smere na severovýchod (Mapový portál Hiking, 2018). V rámci historického vývoja radíme Novú Baňu k regiónu Tekov.

Mesto **Žarnovica** leží v nadmorskej výške 230 m v západnej časti Slovenského stredohoria v južnom výbežku Žiarskej kotliny na styku troch pohorí: Štiavnických vrchov, Pohronského Inovca a Vtáčnika. Okolité mladovulkanický terén je budovaný z východnej strany Štiavnickými vrchmi, zo západu pohorím Vtáčnik oddelených riekou Hron. Juhozápadne od mesta sa tiahne Pohronský Inovec. Územie Žarnovice a jej časti je neobyčajne členité s výškovým rozdielom viac ako 550 metrov. Najnižším miestom je pobrežná niva Hrona (206 m), najvyšším Čierny vrch v pohorí Vtáčnik s výškou 758 m (Herčko, 2010). Riečnu sieť mesta možno klasifikovať ako vyvinutú, má pérovitý systém prítokov do Hrona. Z ľavej strany sú Hodrušský potok a Rychňavský potok napájané z dolín Suchá Voznica a Zlatno, Hodrušský potok je napájaný aj výtokom z Hodrušských rybníkov. Z oblasti Lukavice odvádza vody aj z „teplého prameňa“ Lukavický potok. Medzi najväčšie prítoky z pravej strany Hrona patrí Kľakovský potok, nazývaný aj Žarnovický. Jeho dĺžka je 22,5 km s plochou povodia 132,3 km². Časť katastrálneho územia Žarnovice je odvodňovaná niekoľkými menšími potôčkami priamo do Hrona (Gašparík, 1992). Žarnovica sa rozprestiera na rozlohe 3040 ha (Mesto Žarnovica, 2018) a jej hustota zaľudnenia bola 205,01 obyv./km² v roku 2018 (ŠÚ SR, 2018). Mesto malo 5879 obyvateľov (k 31.12.2018), čo ho predurčuje k zaradeniu k menším mestským sídlam (ŠÚ SR, 2018). V rámci morfogenetického typu sa mesto zaraďuje ku potočnej rádovej dedine (Fekete, 1947). Mesto sa nachádza na hlavnom cestnom ťahu R1 Trnava – Banská Bystrica. Ďalším dopravným spojením je železničná trať č. 150 Zvolen – Nové Zámky a pravidelné diaľkové a prímestské autobusové spoje (Mesto Nová Baňa, 2018, Železničné info, 2018). V rámci vývoja územia Žarnovicu tak isto zaraďujeme k regiónu Tekov.

Obe mestá, Nová Baňa i Žarnovica, majú bohatú históriu, ktorá sa odzrkadľuje v priestorových aspektoch historického vývoja osídlenia a tým aj rozmiestnenia obyvateľstva. V prípade Novej Bane mal vplyv štatút slobodného kráľovského mesta s bohatou banskou tradíciou, remeselný spôsob života a taktiež disperzný typ osídlenia. Nemožno zabudnúť na výrazný vplyv komunizmu na urbanonýmiu mesta. Žarnovica dostala taktiež slobody a výhody, aké mali slobodné kráľovské mestá a iné poddané mestečká. Na jej vývoj priamo pôsobil komunizmus, taktiež jeho pád, ďalej individuálna a komunálna výstavba. Vznik industrializácie na Slovensku spôsobil prílev obyvateľov z kopaníc a ich usadenie v meste, ktoré bolo úzko spojené s výstavbou domov a vznikom nových ulíc (Gašparík, 1992).

3. Výsledky

3.1 Priestorové aspekty vývoja osídlenia Novej Bane

Kopaničiarske osídlenie Novej Bane vznikalo pôvodne v spojitosti s baníctvom, drevorubačstvom a uhliarstvom, neskôr v dôsledku hospodársko-spoločenských zmien aj v súvislosti s poľnohospodárstvom. Zášahom kolonizácie bola pôvodne zalesnená Novobanská kotlina postupne zbavená lesa. Noví osadníci lesy vyklčovali a premieňali na lúky, pastviny, oráčiny a neskoršie na ovocné sady. Kolonizácia aj tu vychádzala predovšetkým z mesta ako prirodzeného jadra. No i samotné jadro, bývalá osada „Seunych“, z ktorej v roku 1345 vzniklo mesto Nová Baňa, bolo slabé, a preto i samotné jadro je súbežne kolonizované nemeckými osadníkmi, najmä baníkmi a remeselníkmi zo širšieho okolia (Pukanec, Banská Štiavnica, Kremnica...) a taktiež sadníkmi priamo z Nemecka (Hindický, 1992).

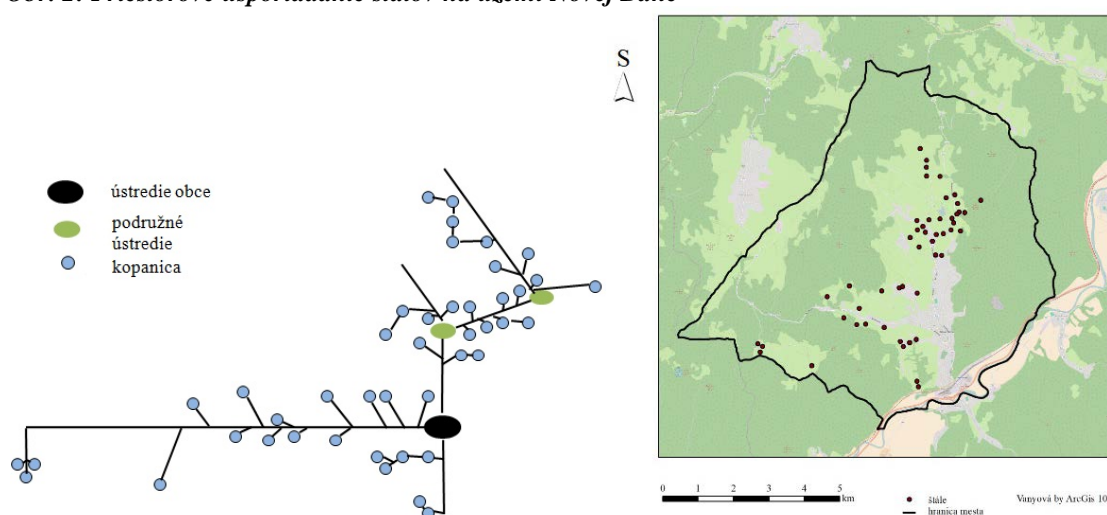
Pôvodná osada, z ktorej sa postupne vyvinulo stredoveké mesto Nová Baňa, vznikla v úzkej horskej kotliny. Pri jej osídlení mali významnú úlohu potoky Jedľová a Buková Štiavnica, lebo pozdĺž nich postupovali do tejto oblasti prví osadníci, pravdepodobne baníci. Prví osadníci (Slovania) pomenovali pôvodnú lokalitu, kde sa usadili, podľa potoka s kyslou vodou apelatívom „Šťava – Štiavnica“. Podľa záznamu v listine tiekol potok pod vrchom a vlieval sa do Hrona. V listine nie je vrch identifikovaný, iba je naznačené, že leží východne od potoka Feniosauicza. Pravdepodobne je to Viničný vrch alebo Drienčie („Himmelreich“), ktoré ležia východne od tohto potoka (Zrebený, 1986). Po osídlení údolí dvoch potokov Starohutského a Kyzového kolonizácia postupuje do bočných údolí ich prítokov. V 14. storočí existujú teda dve osady vedľa seba, ktoré okolo roku 1400 splynuli. V roku 1346 sa spomína „suburbium“ predmestie. Zaň mohli považovať pôvodnú osadu. Výsady, ktoré mesto získalo v prvom období sa vzťahujú len na osadu nových kolonistov, pre ktorých bol vybudovaný v polovici 14. storočia rozsiahlejší farský „kostól.“ Pre suburbium bol pravdepodobne vybudovaný dolný kostolík sv. Alžbety. Na základe toho usudzujeme, že pôvodná osada „Seunych“ sa nachádzala v jeho blízkosti.

V rámci sídelnej štruktúry mesta už od jeho počiatkov musíme rozlišovať jeho dve strany - vnútorné a vonkajšie mesto. Vnútorné mesto sa nevyznačovalo veľkosťou. Súvislé osídlenie môžeme vymedziť medzi dolným kostolíkom a horným farským kostolom, ktoré patria medzi najstaršie stavby v meste. Farský kostol bol postavený

okolo roku 1350 a dolný kostolík v roku 1391 spolu s tzv. baníckou nemocnicou. V hornej časti vnútorné mesto končilo budovou Mestského lesného úradu. Na námestí stála tržnica „Kaufhaus“. Súvislé hradby mesto nemalo, čo vyplýva z konfigurácie terénu, stačilo prehradiť iba údolia kotlín. V roku 1679 sa spomínajú tri vstupné brány aj s úsekmi mestských opevnení. V blízkosti farského kostola stála zvonová veža „Glockhaus“ a na cintoríne malá kaplnka s kostnicou. Ešte v 16. storočí mesto nemalo veľa ulíc, čo dokazuje daňový výkaz z roku 1542. Postavenie mesta ako slobodného kráľovského banského mesta, jeho niekdajšie práva a privilégia pripomínajú názvy: Šibeničný vrch (právo hrdelné), Pivná (právo variť pivo), Mestský hostinec (právo výčapu), Jarmočnisko, Mýtnica, Radnica a pod. (Hindický, 1992).

Osada Štále je známa už v roku 1346. Stará Huta patrí tiež k starším osadám Novej Bane, hoci prvý písomný doklad ju potvrdzuje iba v roku 1630, keď tu bola postavená sklárska huta. Z 15.-16. storočia sú známe osady Najfang (Naufang), Cingrík (Ziegenrück), banícke osady Vršky, Hajles a Čierny Lúh. V období reformácie a tureckého nebezpečia vznikli osady Záhrb, Bukovina. K mladším sídlitným jednotkám patrí Orava a Hrádza (Hindický, 1970). Po celé obdobie feudalizmu prevláda rozptýlené osídlenie. Na konci 19. storočia boli v meste iba tieto ulice: Hlavná ulica, Horná, Dolná, Za kostolom, Hrnčiarska, Dlhá, Pri baníckej kaplnke, Súkenicka a Továrnska ulica. Osady Štále, Stará Huta a Bukovina mali síce náznaky vlastného jadra (kostolík, škola), ale zostávajú však súčasťou mesta (Hindický, 1992). Neskôr k existujúcim uliciam pribudli ulice Bernoláková, Kmeťova, Masarykova, Moyzesova, Štefánikova a Námestie republiky. Po oslobodení a najmä po víťazstve pracujúcich vo februári v roku 1948 mení mesto svoju tvár. Prebieha horúčkovitá výstavba mesta (Hindický, 1962). Pri poslednom prečíslovaní domov, koncom šesťdesiatych rokov, zároveň dostávajú názvy doteraz nepomenované a novovytvorené ulice v meste a v osade Štále. V osadách Stará Huta, Bukovina, Záhrb a Chotár sa namiesto názvu ulíc užívajú naďalej staré názvy. Staré miestne názvy boli ponechané. Bývalé názvy skupín domov sa stali názvami nových ulíc napr. Banský oddiel - Banícka ulica, Bačovci - Bačova ulica, Koliba - Kolibská cesta, Kútovci - Kútovská cesta (obr. 2). V súčasnom období je v Novej Bani pomenovaných 79 ulíc.

Obr. 2: Priestorové usporiadanie štálov na území Novej Bane

Zdroj: vlastné spracovanie

3.2 Priestorové aspekty vývoja osídlenia Žarnovice

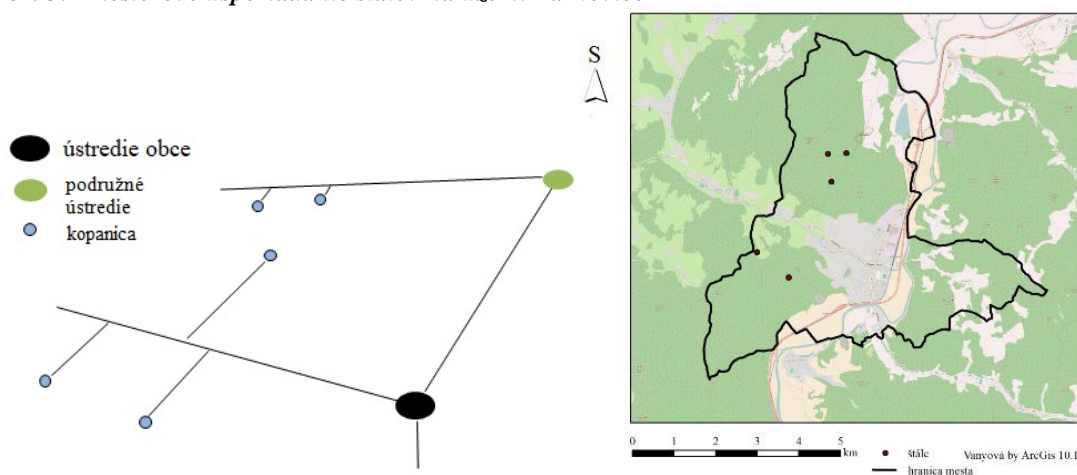
Žarnovica patrí medzi najstaršie osady na strednom Pohroní. Písomne sa tu po prvý raz spomína v roku 1332 v zozname pápežských desiatkov. Vtedy tam už stála fara a kostol (Zrebený, 1981). V roku 1345 sa spomína v listine Ľudovíta I. pri opise hraníc Novej Bane. Ďalšia písomná zmienka sa nachádza v matričnej listine Novej Bane vydanéj Ľudovítom I. v roku 1354, v ktorej sa táto lokalita označuje ako villa „Szarnocha“ (Herčko, 2010). V roku 1388 vymenil Žigmund Luxemburský Žarnovicu za svoje majetky v Aradskej a Temežskej župe so zvolenským županom Frankom a trenčianskym županom Šimonom. Cez Žarnovicu viedla dôležitá obchodná cesta, ktorá mala aj mýtnu stanicu. Keď v roku 1490 dostali mestečko spolu s Revištským panstvom Dócyovci, vybudovali v Žarnovici opevnený kaštieľ na obranu mýta a kontrolu obchodnej cesty. Ľudovít II., aby si naklonil Dócyovcov, udelil mestečku v roku 1516 privilégium konať ročne tri jarmoky a týždenný trh (Zrebený, 1981).

Žarnovica bola už v roku 1600 väčším mestečkom, bolo tu až 97 zdanených domov. Pre jej významnú strategickú polohu bola dejiskom mnohých historických udalostí. Tu sa v 17. storočí konali aj zasadnutia Tekovskej župy (Melek, 1957). Z konca 17. storočia sú doložené cechy (Piecka, 2012). Gašparík (1992) tvrdí, že prvotné osídlenie

Žarnovica malo typickú potočnú zástavbu po oboch brehoch Kľakovského potoka. Ďalšie osídlenie postupovalo smerom ku kostolu, škole, potom ku kaštielu. Príchodom Rómov sa vytvorila samostatná osada mimo obce. Od konca 19. storočia pokračovalo osídlenie k hlavnej ceste, železničnej stanici a štátnej píle. Vyplňal sa priestor medzi obcou a rómskou osadou. Po 6. októbri 1938 sa začínali realizovať rýchle a násilné zmeny najmä v oblasti politickej a spoločenskej. Kultúrny dom Andreja Hlinku, kino Bio Sokol na Kino HG a organizáciu Sokola zakázali. Dňa 9. Apríla 1939 sa za prítomnosti dvoch čiat Hlinkovej gardy uskutočnila na námestí manifestácia. Od roku 1945 sa rýchlo rozvíjala individuálna bytová výstavba. Vyplňali sa voľné priestory vhodné pre domy v intraviláne obce, ulice sa nielen predlžovali, ale vznikali aj nové a vyrástlo sídlisko. V deň oslobodenia Žarnovica a Žarnovickej Huty sa Žarnovická Huta pripojila k Žarnovici s názvom Žarnovica, časť Žarnovická Huta. Toto zlúčenie obcí vyplývalo z celkovej politiky vytvárania väčších hospodárskych a politicko-správnych celkov.

Napriek tomu, že Žarnovica nespĺňala všetky hľadiská požadované na určenie charakteru mesta, Stredoslovenský krajský národný výbor v Banskej Bystrici zohľadnil jej celkovú hospodársko-spoločenskú úroveň a na základe žiadosti miestneho národného výboru vydal rozhodnutie pre obec Žarnovica charakter mestského národného výboru s účinnosťou od 1. marca 1969. Celkový urbanistický rozvoj mesta zapríčinený individuálnou a komunálnou výstavbou zmenil jeho stav tak výrazne, že si vyžiadal nové pomenovanie ulíc. Industrializácia Slovenska znamenala výrazný zásah do života prevažne roľníckeho obyvateľstva, ktoré sa začalo prispôbovať mestskému spôsobu života (Gašparík, 1992). Začiatkom 20. storočia tu štát vybudoval veľkú pílu s preglejkárňou a tehelňu. Neskôr tu pôsobilo riaditeľstvo štátnych lesov. Po ukončení 2. svetovej vojny sa Žarnovica industrializovala a najvýznamnejším podnikom na spracovanie guľatiny sa stala Preglejka (Piecka, 2012). Obyvatelia štálov začali opúšťať svoje staré sídliská a sťahovali sa do Žarnovice (obr. 3, súčasné štále).

Obr. 3: Priestorové usporiadanie štálov na území Žarnovice

Zdroj: vlastné spracovanie

Prírastok obyvateľstva vyžadoval aj potrebu komunálnej bytovej výstavby v intraviláne obce, a to výstavbou prvých troch podnikových štvorbytoviek pri starom pivovare a o dva roky neskôr ďalších dvoch štvorbytoviek za starým pivovarom. Roku 1956 postavili ďalšie dve štvorbytovky. V roku 1967 boli postavené 4 bytové domy, z nich jeden družstevný ako prvý tohto druhu vôbec. Tieto domy sa stali základom nového sídliska. Rozšíril sa bytový fond. Dokončením montovaných stavieb s použitím drevených materiálov pri závode Preglejka vznikli dve nové ulice. V priebehu piatich rokov (1980 – 1985) zaznamenáva Žarnovica najvýraznejší rozvoj sídliska, lebo pribudlo 548 bytov, z toho 24 štátnych, ostatné boli družstevné. Bytový problém zamestnancov dvoch najväčších žarnovických podnikov Preglejky a Sandriku sa v podstate doriešili výstavbou dvoch slobodární mimo sídliskovej zóny (Gašparík, 1992). Spoločnosť Sandrik v súčasnosti funguje pod názvom Berndorf Sandrik s.r.o. na Bystrickej ulici. Podnik Preglejka už neexistuje (Piecka, 2012).

Domový a bytový fond sa rozrastal. V roku 1991 bolo v Žarnovici 1067 domov a 2094 bytov. Žarnovica sa od 24. júla 1996 stala okresným mestom (Piecka, 2012). V roku 2008 boli vybudované 2 nájomné domy so 48 bytmi (Mesto Žarnovica, 2018). Ďalšia výstavba pokračovala v roku 2014, kedy bolo skolaudovaných 35 nájomných bytov. Súvislé urbanizované územie mesta má kompaktný pôdorys, pretiahnutý v západnom smere i v severnom smere, v priebehu oboch hlavných kompozičných osí. Novou zástavbou sa vyplnia rezervy v zastavanom území mesta – najmä západne od cintorína a oproti areálu bývalej Preglejky. Navrhované riešenie počíta s viacerými novými plochami pre bývanie, ktoré sú rozložené v zastavanom území súvislé urbanizovaného územia mesta a po

jeho okrajoch. Podľa Copláka (2018) by sa súčasný bytový fond v počte 2185 bytových jednotiek mal zvýšiť formou výstavby nájomných bytov nižšieho štandardu, formou individuálnej bytovej výstavby a formou zmiešaného bývania s administratívou a službami.

4. Záver

Pôsobením aktivity človeka, historickým vývojom a kultiváciou (čoho je súčasťou aj Novobanská štálová oblasť) sa mení charakter a fyziognómia krajiny. Pri hodnotení krajiny môžeme vychádzať z fyziognomických aspektov, pretože sú formálnym vyjadrením obsahu a ekologických vlastností krajiny. Je to najmä preto, že proces kultivácie krajiny určujú a usmerňujú tri základné podmienky: úroveň kultúrneho a sociálneho rozvoja spoločnosti, jej hospodárska situácia a prírodné podmienky. Predmetné územie je z hľadiska kultúrneho ovplyvnené aj nemeckým etnikom, ktoré do územia prinieslo nové trendy v baníctve, ktoré sa prejavili napríklad ako špecifické antropogénne formy reliéfu tzv. tajchy. Okrem toho aj nové prvky architektúry, zvykov a tradícií.

Obe mestá Nová Baňa i Žarnovica vznikli už v 14. storočí, pričom prvé z nich vzniklo z baníckej osady, ktorej počiatky siahajú pravdepodobne až do 11. storočia. Tieto dve mestečká majú svoje vlastné špecifikum. Podľa morfogenetického typu sídla radíme Novú Baňu k reťazovej kolonizačnej dedine a Žarnovicu k potočnej rádovej dedine. História Novej Bane možno chápať prostredníctvom faktorov, ako je napr. titul slobodného kráľovského mesta s bohatou banskou históriou, remeselný spôsob života, štálový typ osídlenia ako aj výrazný vplyv komunizmu na vývoj mesta. Na Žarnovicu taktiež pôsobil komunizmus a v období industrializácie sa sem sťahovalo veľké množstvo obyvateľov zo štálov, čo ovplyvnilo bytovú výstavbu a vznik nových ulíc. Mesto Žarnovica získalo titul mesta omnoho neskôr (r. 1969) ako Nová Baňa.

Môžeme konštatovať, že študované roztratené (disperzné) osídlenie zostalo zhruba v pôvodnom stave, ale stráca svoju primárnu obytnú funkciu a strieda ju sekundárna rekreačná funkcia. Jednotlivé demogeografické ukazovatele indikujú postupné opúšťanie štálov v území, čo sa odzrkadľuje na počte neobývaných domov. Mladé obyvateľstvo sa sťahuje do jadra obcí ako aj do širšieho zázemia. Možnosť ďalšieho rozvoja územia je v oblasti cestovného ruchu, keďže sa územie oboch študovaných miest nachádza v turisticky atraktívnej krajine so špecifickou formou osídlenia.

Študované územie vybraných obcí Novobanskej štálovej oblasti je tak špecifické, že na rozdiel od iných regiónov rozptýleného osídlenia si v značnej miere (najmä v Novej Bani) zachovalo prvky pôvodnej historickej krajinskej štruktúry a celkový krajinný ráz. V niektorých lokalitách je však veľmi necitlivo zasiahnuté do pôvodnej architektúry a spôsobov poľnohospodárskeho využitia krajiny. Preto je veľmi dôležité venovať zvýšenú pozornosť územiu s takýmto charakterom a hľadať riešenia pre zachovanie dominantných prvkov. Stimulujúco môže pôsobiť relatívne nepoškodené prostredie, opätovné priznanie vlastníckych práv, oživenie pôvodných foriem hospodárenia a opätovný záujem obyvateľov z väčších miest sťahovať sa na vidiek, či už vo forme sezónneho, ale aj trvalého bývania.

Literatúra

- [1] BIELIKOVÁ, H., PETROVIČ, F., (2016). The origin and development of dispersed settlement in Nova bana "stale" area as a factor of tourism development in the region. In *23rd Central European Conference on Central Europe Area in View of Current Geography*. Brno: Masarykova univerzita, pp. 460-463. ISBN 978-80-210-8313-4.
- [2] BÜRGI, M., TURNER, M.G., (2002). Factors and processes shaping land cover and land cover changes along the Wisconsin river. *Ecosystems*, vol. 5, no. 5, pp. 184-201. ISSN 1432-9840.
- [3] COPLÁK, J. A I., (2018). *Územný plán mesta Žarnovica - koncept*. [online]. [cit. 27.02.2020]. Dostupné z: https://www.zarnovica.sk/download_file_f.php?id=1081958.
- [4] FEKETE, Š., (1947). *Typy vidieckeho osídlenia na Slovensku*. Bratislava: Slovenská zemepisná spoločnosť.
- [5] GARZIA – RUIZA, J.M. A I., (1996). Land use changes and sustainable development in mountain areas: a case study in the Spanish Pyrenees. *Landscape ecology*, vol. 11, no. 5, pp. 267-277. ISSN 1572-9761.
- [6] GAŠPARÍK, J., (1992). *Dejiny Žarnovice*. Bratislava: Alfa. ISBN 80-05-01042-7.
- [7] GOOGLE MAPS, (2018). *Google Street View*. [online]. [cit. 23.02.2019]. Dostupné z: <https://www.google.sk/maps>.
- [8] GOUDIE, A., (2006). *The human impact on the natural environment*. Malden: Blackwell publishing. ISBN 1-4051-2704-X.
- [9] HERČKO, I., (2010). *Stredné Pohronie na starých pohľadniciach*. Bratislava: Dajama. ISBN 978-80-89226-73-3.
- [10] HINDICKÝ, J., (1962). *Nová Baňa*. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo v Banskej Bystrici. ISBN 82-004-62.

- [11] HINDICKÝ, J., (1970). *Poriadok čiže reguly baníckej mládeže v Novej Bani*. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo v Banskej Bystrici. ISBN 82-006-1970.
- [12] HINDICKÝ, J., (1990). Význam baníctva v hospodárskom živote Novej Bane za feudalizmu. In *Banské mestá na Slovensku. Zborník príspevkov zo sympózia o banských mestách na Slovensku konaného na Počúvadle 26. – 28. mája 1987*. Martin: Osveta š. p., pp. 129.
- [13] HINDICKÝ, J., (1992). *Miestne a pomiestne názvy Novej Bane*. Nová Baňa: MÚ Nová Baňa.
- [14] HREŠKO, J., PETROVIČ, F., MIŠOVIČOVÁ, R., (2015). Mountain landscape archetypes of the Western Carpathians (Slovakia). *Biodiversity and Conservation*, vol. 24, no. 13, pp. 3269-3283. DOI 10.1007/s10531-015-0969-6.
- [15] HROMÁDKA, J., (1943). *Všeobecný zemepis Slovenska*. Bratislava: SAVU.
- [16] JANŠÁK, Š., (1967). O kopaničiarskom osídlení na Slovensku. *Vlastivedný časopis*, roč. 16, č. 1, pp. 23-28.
- [17] KOČIŠOVÁ, N., KRAMÁREKOVÁ, H., (2016). Vplyv fyzickogeografických prvkov krajiny na regionálny rozvoj Mikroregiónu Handlovskej doliny. *Geografické informácie*, vol. 20, no. 2, pp. 523-537. ISSN 1337-9453.
- [18] KRÁLIK, R., LENOVSKÝ, L., PAVLÍKOVÁ, M., (2018). A few comments on identity and culture of one ethnic minority in central Europe. *European Journal of Science and Theology*, vol.14, no.6, pp. 63-76. ISSN 1842 – 8517.
- [19] KROGMANN, A., BILIC, M., (2010). Foreign Migration and the Influence of Selected Economic Indicators on Regional Attractiveness of the Slovak Republic in 2008. *Geographia Cassoviensis*, vol. 4, no. 1, pp. 16-23. ISSN 1337-6748.
- [20] MAPOVÝ PORTÁL HIKING, (2018). *Turistická mapa*. [online]. [cit. 16.10.2019]. Dostupné z: <https://mapy.hiking.sk/?ref>.
- [21] MEDVEĎ, B., KONEČNÁ, K., (2004). *Bedeker Nová Baňa a okolie*. Banská Bystrica: štúdio Harmony, s.r.o. Banská Bystrica. ISBN 80-89151-05-1.
- [22] MELEK, J., (1957). *Od Slovenskej brány po Vtáčnik*. Bratislava: Šport. ISBN 301-11-6.
- [23] MESÁROŠ, J., (1966). K dejinám kopaníc a kopaničiarskeho osídlenia na Slovensku. *Vlastivedný časopis*, roč. 15, č. 4, pp. 173-179.
- [24] MESTO NOVÁ BAŇA, (2018). *Výročná správa mesta Nová Baňa za rok 2013*. [online]. [cit. 14.10.2019]. Dostupné z: <https://registeruz.sk/cruz/public/domain/financialreport/attachment/3826098>.
- [25] MESTO ŽARNOVICA, (2018). *Územný plán mesta Žarnovica*. [online]. [cit. 14.10.2019]. Dostupné z: <https://www.zarnovica.sk/uzemny-plan-mesta-zarnovica.phtml?id3=95167>.
- [26] PETROVIČ, F., (2005). Vývoj krajiny v oblasti štáloveho osídlenia Pohronského Inovca a Tribeča. Nitra: ÚKE, SAV. ISBN 80-969272-3-X.
- [27] PIECKA, J., (2012). *Žarnovica*. [online]. [cit. 14.10.2019]. Dostupné z: https://www.zarnovica.sk/2017.phtml?id_menu=121707&limited_level=1&stop_menu=80954.
- [28] STRÁNSKA, D., (1966). K otázke zvýšených stavieb na Slovensku. *Slovenský národopis*, roč. 14, č.1, Bratislava: SAV, pp. 65-122.
- [29] ŠOLCOVÁ, L., (2012). *Vývoj krajiny s disperzným typom osídlenia v Novobanskej štálovej oblasti*. Nitra: FPV UKF. ISBN 978-80-558-0208-4.
- [30] ŠTATISTICKÝ ÚRAD SLOVENSKEJ REPUBLIKY, (2018). *Datacube*. [online]. [cit. 14.10.2018]. Dostupné z: <http://datacube.statistics.sk/TM1WebSK/TM1WebLogin.aspx>.
- [31] ŠTÁTNY GEOLOGICKÝ ÚSTAV DIONÝZA ŠTÚRA, (2018). *Tematické mapy*. [online]. [cit. 23.02.2020]. Dostupné z: <http://mapserver.geology.sk/tmapy>.
- [32] ŠUHAJDOVÁ, L., JARÁBKOVÁ, J., HAMADA, M., (2013). Využitie potenciálu rozptýleného osídlenia v cestovnom ruchu v Novobanskej štálovej oblasti. [online]. [cit. 25.1.2017]. Dostupné z: is.muni.cz/do/econ/soubory/katedry/kres/4884317/41725568/79_2013.pdf.
- [33] ŠUHAJDOVÁ, L., HAMADA, M., (2011). Possibilities for utilization of the dispersed settlement potential of Nová Baňa "štál" area. In *23rd International PhD Students Conference*. Brno: Mendelova univerzita, pp. 531-538. ISBN 978-80-7509-363-9.
- [34] ZREBENÝ, A., (1981). *Nová Baňa*. Martin: Osveta, n. p. Martin. ISBN 70-012-81.
- [35] ZREBENÝ, A., (1986). *Dejiny Novej Bane*. Martin: Osveta, n. p. Martin. ISBN 70-071-86.
- [36] ŽELEZNIČNÉ INFO, (2018). *Trat' 150: Nové Zámky - Šurany - Levice - Žiar nad Hronom – Zvolen os.st.* [online]. [cit. 14.10.2018]. Dostupné z: <https://www.zeleznicne.info/view.php?cislocianku=2007090037>.
- [37] ŽONCOVÁ, M., DUBCOVÁ, A., (2015). Using an "intersect" tool in arcgis for analysis of changes in the secondary landscape structure of podhajska municipality. In *22nd International PhD Students Conference*. Brno: Mendelova univerzita, pp. 330-335. ISBN 978-80-7509-363-9.

Tento príspevok bol vypracovaný v rámci projektov VEGA č. 1/0040/18 Stredoveké historické cesty na juhozápadnom Slovensku v kontexte stredoeurópskej dopravnej siete a ich odkaz pre súčasnosť a túto prácu podporila aj Slovenská agentúra pre výskum a vývoj na základe zmluvy č. APVV-18-0185 / 2019-2022 Transformácia využívania kultúrnej krajiny Slovenska a predikcia jej ďalšieho vývoja.